

-agan (-ağan), -egen (-eğen)
EKİNİN TÜRKÇEDEKİ İŞLEVİ

*Hamza ZÜLFİKAR**

ÖZET

Bu makalede *-agan (-ağan)*, *-egen (-eğen)* eki incelenecektir. Ayrıca bir de *-gan (-gen)*, *-đan (-đen)* eki vardır. Bu her iki ek çeşitli yönleriyle yeterince incelenmemiştir. İşlevleri bakımından birbirine benzerlikleri olduğu gibi farklılıkları da vardır. Bu ekin işlevleri özellikle Anadolu ağızlarında çeşitlenmiş, yazı dilindeki örnekleri ise sınırlı kalmıştır. Ekin Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde örnekleri vardır. Makalede *-agan (-ağan)*, *-egen (-eğen)* ekinin işlevleri de ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Morfoloji, Türkçe, Gramer, Oğuz, Türk Lehçeleri

**THE FUNCTION OF *-agan (-ağan)*, *-egen (-eğen)*
SUFFIX IN TURKISH**

ABSTRACT

In this article *-agan (-ağan)*, *-egen (-eğen)* suffix will be searched. besides there is a *-gan (-gen)*, *-đan (-đen)* suffix. These two suffixes didn't consider in all its bearings. These suffixes have simmilarities and differences between them, too. Especially this suffix functions were kinded in Anatolian dialects, but the examples of literary languages were limmited. This suffix examples are in Azerbaijan Turkish and Turkmen Turkish. In this article the *-agan (-ağan)*, *-egen (-eğen)* suffix functions will be expounded.

Key words: Morphology, Turkkish, grammar, Oguz, Turkish Dialects.

* Prof. Dr., A. Ü. DTCF Öğretim Üyesi.

Türk dilinin Oğuz grubu lehçe ve ağızlarına has olan ek varlığı, işlevleri, eklendiği kelimeye kattıkları anlam incelikleri açısından yeterince işlenmemiştir. Öte yandan bu grup içinde kullanılan eklerin öteki Türk lehçeleriyle olan bağlantısı ve tarihî boyutu üzerinde de pek az durulmuştur. Türk dili çalışmalarına topluca bakıldığında yapım eklerinden çok çekim ekleri ele alınmıştır. Doğu Türkçesi ile Batı Türkçesi arasında eklerin gösterdiği biçimce farklılıklar, benzerlikler üzerindeki bilgilerimiz de eksiktir. Bunların kelimelere kattıkları anlam incelikleri üzerinde durulmamış, ekleri bu yönüyle değerlendirme yoluna gidilmemiştir. Özellikle Oğuz grubu lehçe ve ağızlarının ekleri ile Kıpçak Türkçesinin lehçe ve ağızlarındaki ekler arasında bir karşılaştırılma yapılmamış kelimelere ekledikleri anlam incelikleri ele alınmamıştır. Esasen tarihî dönemlere ait ekleri Oğuz veya Kıpçak grubu lehçeleri arasında değerlendirip ait oldukları gruba dahil etmek de her zaman mümkün değildir.

Burada işlemeye çalışacağımız -agan (-ağan), -egen (-eğen) eki yanında bir de -gan (-gen), -ğan (-ğen) eki vardır. Bu her iki ek çeşitli yönleriyle yeterince incelenmemiştir. İşlevleri bakımından birbirine benzerlikleri olduğu gibi farklılıkları da var. Bu ekin işlevleri özellikle Anadolu ağızlarında çeşitlenmiş, yazı dilindeki örnekleri ise sınırlı kalmıştır. Ekin Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde örnekleri vardır.

Ekin tarihi boyutunu, Kaşgarlı Mahmut, eserinde görmekteyiz. Kaşgarlı Mahmut, bu eke özel olarak yer vermekte ve şu açıklamayı yapmaktadır:

Türkler, “O kimse daima evine gidendir” anlamında *Ol ewge baragan ol* derler. Oğuzlar ile Kıpçaklar *Baran ol* derler. Türklerin *Ol er kulını uragan ol* dedikleri yerde bunlar, (Oğuzlar, Kıpçaklar) *Uran* derler. (B. Atalay I. c. 33. s.)

Bu açıklama ile ilgili değerlendirme aşağıda verilecektir.

Eski Anadolu Türkçesinde -agan (-egen), -ağan (-eğen) eki kullanımdadır. Birkaç örneği şöylece verebiliriz:

Kendü aybı olan biregü, aybın aragan olur (Tefsir-i Ebilleys XV. yy.) *Rusul katına gelicek katırak söyleyeğen idi* (Tefsir-i Ebilleys XV. yy.) örneklerinde görüldüğü gibi bu ek Eski Anadolu Türkçesinde de geçer. Bir eylemin “çokça veya yoğun olarak yapıldığı” anlamını taşıyan sıfatlarda bir yapım eki olarak tespit edilmiştir. Bu eke mübalağa eki de denmiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Yüzyıllar boyunca gelişmesini gereği gibi sürdüremeyen ve bugün birer arkaik ek olarak eski metinlerde veya halk ağzında kalan yapım eklerinden *-agan* (*-ağan*), *-egen* (*-eğen*) ayrıntılı incelemesi yapılamadığından yabancı kelimelere karşılıklar bulmak üzere bu ekten yararlanma pek mümkün olamamıştır.

Yapım eklerinin eklendikleri kelimelere kattıkları anlam incelikleri, yabancı kelime ve terimlere karşılıklar bulmak açısından önem arz eder. Bu bakımdan çekim eklerinden çok yapım eklerine ağırlık verilmelidir. Türkçe karşılıkların gündeme geldiği 1920’li yıllardan bu yana Türkçenin ek varlığı tespit edilip ekin kelimelerdeki işlevleri ayrıntılı olarak ele alınmış olsaydı yapıcı doğru, tutunabilir kelime ve terimlerin türetilmesi mümkün olurdu.

Ekleri amaca uygun olarak konu alan çalışmaların örneklerini ancak 1970’li yıllardan sonra görmekteyiz.

Terim türetmeye elverişli olan *-agan* (*-ağan*), *-egen* (*-eğen*) eki üzerinde durmamın sebebini açıklayarak söz başlayayım.

Turkish Studies Dergisi’nin Prof. Dr. Zeynep Korkmaz için yayımladığı “Eski Oğuz Türkçesi” sayısı dolayısıyla bu etkinliğe ben de Oğuz grubu lehçe ve ağızlarında geçen ve arkaik eklerinden olan *-agan* (*-egen*), *-ağan* (*-eğen*) ekini ele alarak katılmak istedim. Uzun zamandır üzerinde çalıştığım ve yayımlaya fırsat bulamadığım *-agan* (*-ağan*), *-egen* (*-eğen*) ekinin işlevini, getirildiği kelimeye kattığı anlam inceliklerini seçmeme, beni, Z. Korkmaz’ın yıllarca Türkçe eklerin işlevleri ve yapıları üzerindeki çalışmaları yönlendirdi. Bu yazılar, Z. Korkmaz’ın Türk Dil Kurumunca bir araya getirilmiş *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* adlı makaleler kitabında toplanmıştır. Bunlardan eşitlik eki *-ça* (*-çe*), sıfat fiil eki *-acak* (*-erek*), gelecek zaman kavramı taşıyan *-ası* (*-esi*), şahıs eki *-van* *-vüz*, araç durumu eki *-n*, sıfat yapan *-sal* (*-sel*), fiil yapan *-r*, *-ar*, *-ır* eki, zarf-fiil yapan *-pan* (*-pen*) ve *-arak* (*-erek*) ekleri onun öteki çalışmaları içinde önemli bir yer tutar.

Türkçe eklerin bağımsız birer konu olarak ele alınıp işlenmesi Türk dil bilimcileri arasında pek yaygın değildir. Türk dili ile ilgili çalışmalar bizde genel olarak iki koldan yürür. Bunlardan biri tarihi dönemlere ait Türkçe metinlerin gün ışığına çıkarılması, belli bir plan içinde incelenmesi, ikincisi ise Anadolu ağızlarından derlenmiş metinlerin yazıya dökülüp değerlendirmesi. Dikkat edilirse bu çalışmalar daha önce kullanılmış bir yöntem ve plan içinde yapılır. Bu durumda da birçok incelikler, özellikler gözden kaçır. Çoğu Türk Dil Kurumu yayınları içinde çıkmış olan bu ağız araştırmalarına bakıldığında kullanılan yöntem ve yapılan tasnif, konu başlıkları aşağı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

yukarı birbirinin benzer. Kalıplaşmış ve alışılmış bir düzenleme içinde, metinlerde geçen pek çok ilgi çekici özellik dikkatlerden kaçır. Eklerin tasnif yeterli görülür, nitelikleri işlevleri, kelimeye kattığı anlamlar üzerinde durulmaz, örnekler verilmez.

Türk Dil Kurumunca 1997 yılında. Gürer Gülsevin tarafından yayımlanan *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* adlı yayına baktığımızda ekler üzerindeki çalışmaların sınırlı olduğunu görüyoruz. Burada Saadet Çağatay'ın *Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental +n* adlı makalesi, G. Gülsevin'in *Eski Anadolu Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanımı*, Leyla Karahan'ın *Görülen Geçmiş Zaman Eki -dı (-di)'nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dâir* gene aynı bilginin *-sa (-se) Hakkında* adlı yazısı ve Z. Korkmaz'ın yukarıda verdiğim makaleleri bulunur.

Ahmet Cevat Emre, *Türkçede Çoğul Belgesi -ler'in Etimolojisi Üzerine Bir Araştırma* (TD Belleten II 5-6), M. Ali Ağakay, *Türkçede -l- Eki* (TD Belleten II 3-4), Ahmet Caferoğlu, *Türkçemizde -ğıl ve -gil Emir Eki* (TDAY TDK. 1971), Orhan Ş. Gökyay, *Türkçede -mel Eki Üzerine* (TDAY TDK. 1978), Besim Atalay *-samak (-semek) Eki Hakkında* (TD Belleten III 1-3), Ahmet B. Ercilasun, *-maç, -meç Eki Üzerine* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XXI. 1975), gene Ahmet B. Ercilasun, *Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler* (IV. Milletler Arası Türkoloji Kongresi 1982, *Türk Kültürü Araştırmaları XVII-XXI* 1979-1983), J. Eckmann, *-raq -rek Ekine Dair* (TDAY TDK. 1988), Osman F. Sertkaya *-an (-en) Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine* (TDAY, TDK. 1989), adlı makaleler de bu arada zikredebilir.

Bunların dışında ekler üzerinde yapılmış bir kısım çalışma da Aygül Tursunova, *-gı Eki* örneğinde olduğu gibi yayımlanmamış, yüksek lisans ödevi düzeyindedir.

Türkçenin eklerini konu alan yazılara bakıldığında daha çok çekim ekleri üzerinde yorumlar yapılmıştır. Yapım ekleri ikinci planda kalmıştır. Yapım eklerinin incelenmesinde ekin getirildiği kelimeye kattığı anlam incelikleri üzerinde durulmamıştır. Bir ekin işlevi, kelimeye kattığı anlam dikkate alınmazsa biçimce birbirine benzeyen ekler birbirinden ayıramaz ve buna koşut olarak dil bilgisi açısından meydana gelen değişiklikler gözetilmez. Bu yöntem, sözlüklerde yapıcı aynı kelimelerin ayrı maddeler hâlinde verilmesinde uygulanır. Biçimce iki ekin birbirine bezemesi onların aynı ek olduğu anlamına gelmez. İsimlerde, fiillerde olduğu gibi eklerin de anlam alanları farklı olabilir. Bu bakımdan ekin değerlendirilmesi tarihî gelişimine bağlı olarak yapılırken kelimeye kattığı anlamlar esas alınıp sınıflandırma ona göre yapılmalıdır. Ağız

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

araştırmalarını konu alan yayınların başlıca eksiği bu özelliklerin dikkate alınmamasıdır. Ağız araştırmaları yalnızca ses bilimi (fonoloji) açısından ele alınması bizde çok yaygındır. Yapı bilgisi ile ilgili tespitler daha önceki çalışmalar örnek alınarak geçirilir. Oysa derlenen her örnek ekin dil bilgisinin çeşitli alanları bakımından değerlendirilmesi gerekir. Bu tarzda yapılmış bir çalışma daha sonra bu ekten yararlanıp kelime türetmek isteyenlere, meseleye başka bir açıdan bakarlara kaynaklık eder.

Eklerin bağımsız birer konu olarak yukarıda belirlediğim esaslar doğrultusunda vaktiyle ele alınması ve değerlendirilmesi yapılmış, tasnif edilmiş olsaydı, Cumhuriyet Döneminde bunlar kelime türetmede kaynak olarak kullanılırdı ve birçok yapıca bozuk, anlamı ve işlevi açısından tutarsız, kullanıma giremeyen türetmeler önlenmiş olur emekler boşa gitmezdi. .

Terim türetmeye elverişli olan *-agan* (*-ağan*), *-egen* (*-eğen*) *n*) ekinin Türkiye Türkçesinde kabul görmüş, sözlüklerde yer etmiş biçimi *-ağan* (*-eğen*)'dir. Yalnızca *gezegen* örneğinde bu ekin *-agan* (*-egen*) biçimi kullanılmıştır. Bu da aynı yapıdaki “seyyare, planet” karşılığı türetilmiş olan *gezegen* kelimesini “çok gezen” anlamındaki *gezeğen* kelimesinden ayırmak amacıyla yapılmıştır. Aslında bu iki kelime Anadolu ağızlarına geçen “çok gezen” anlamındaki *gezeğen*'dir.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* adlı eserinde eki *-ağan*, *-eğen* biçiminde almış, eskiden beri görülen ancak işlek olmayan bir ek olduğunu belirtmiştir. M. Ergin, ekin eskiden *-agan* *-egen* biçiminde olduğunu g'lerin Türkiye Türkçesinde yumuşadığını belirtir. (169. s.)

-agan (*-ağan*), *-egen* (*-eğen*) tek heceli fiil köklerinden isim yapan bir ektir. Birleşik bir ek yapısındadır.

Eklerin hece sayısının birden çok olması bilginlerin söz konusu ekleri birleşik ek olmaya iter. Ancak birleşik ek yapısıyla ilgili olarak yapılan açıklamalar, ileri sürülen görüşler, değerlendirmeler farklı olur.

Tahsin Banguoğlu *Türkçenin Grameri* (TDK1979) adlı çalışmasında bu eki *tep-ge-gen* > *tep-e-gen* biçiminde bir gelişmeden doğduğu kanaatindedir. (229. s.) Banguoğlu'nun kaynağını göstermediği *depegen* örneği *Dede korkut*'ta geçmektedir.

Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri* (TDK2007) adlı eserinde ekin yapısı hakkında bir yorumda bulunmaz, yalnızca *-agan* *ağan* < *a-ğan* (?) biçiminde bir başlıkta örneklerini ele alarak ekin dil

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

bilgisindeki görevleri üzerinde durur ve eki birleşik bir ek sayar. (69. s.)

Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları (TDK 1991) adlı çalışmamda ekin Anadolu ağızlarında örneklerinin bulunduğunu ve kelimeye “çabukluk, pekiştirme, yoğunluk elverişlilik, devamlılık” kavramları kattığı üzerinde durmuştum. (52. s.)

F. Kadri Timurtaş, *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü* (1979) adlı çalışmasında yapıca doğru bulduğu kelimeleri sözlüğünde beyaz ve düz olarak dizdirmiştir. Koyu dizdirdiği kelimeleri uydurma, kuruluşça yanlış; eğik (italik) dizdirdiklerini yapıca ve anlamca yanlış diye nitelemiştir. Bu çalışmada geçen *gezegen* beyaz dizilmiş. Anlaşılan F. Kadri Timurtaş, ekin yapıca doğru oluşuna ve tarihî dönemlerde kullanılmış olmasına dayanarak *gezegen*’in doğru bulmuştur.

Görebildiğim kadarıyla *gezegen*’in “seyyare, planet” karşılığı Türkiye Türkçesinde kullanılması 1940’lı yıllarda gerçekleşmiştir. Kelime halk ağzından alınmıştır. Ekin söz konusu ettiğimiz özellikleri yeterince anlaşılabilir olsaydı bu ekten o yıllarda birçok terim türetilbilirdi.

Kelimelere kattıkları anlam incelikleri bakımından -ağan (-eğen) eki ele alındığında bu ekin dilimizde birleşik bir yapıda olan -anak -enek (< a-nak, -e-nek) ve -agan (-egen, ağan, -eğen) ekleriyle anlam açısından bir benzerlik gösterdiği görülmektedir. Her üç ekin de kelimeye kattığı anlam inceliği “yoğun biçimde yapılan, devamlılık bildiren bir iş”tir. Böyle bir kavramın her üç ekte ortak olarak bulunması üzerinde durulması gereken bir konudur. Süreklilik, abartma kavramlarını veren hangi hecedir?

Kaşgarlı Mahmud’un g sesinin Oğuz grubu lehçe ve ağızlarda k sesine dönüşü hakkındaki uyarısı vardır.

“Yoğun biçimde yapılan, devamlılık bildiren bir iş” kavramı bir yandan -a (-e) ekinden bir yandan da g (k) damak sesinden kaynaklandığı seziliyor. Böyle bir işlevi birkaç örnek üzerinde görelim:

sağanak (<sağ-a-nak) Birden bire başlayan ve kısa süren şiddetli yağmur. (*Türkçe Sözlük*) Kelime bir hece yitimiyle halk ağzında *sağnak* biçiminde de tespit edilmiştir (DS)

Yaygın olarak kullanılan *gezegen* (<gez-e-gen) kelimesi de Güneş çevresinde sürekli dolanan (cisim) olarak anlamlandırılmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

artağan (<art-a-ğan) Beklenenden daha fazla ürün veren, çoğalan, bereketli. (*Türkçe Sözlük*). Bunu *artan* (<artgan) kelimesiyle karşılaştırdığımızda, *artağan*'daki anlam inceliklerinin *artan* kelimesinde olmadığı görülüyor.

Anlamca *-anak -enek* (< a-nak, -e-nek) eki ile ortak özellik gösteren *agan* (-eğan), *-egen* (-eğan) (< a-gan (-e-ğan), -e-gen, (-e-ğan) eki bir yandan da anlamca *-gan* (-gen) ekine yakındır. Burada g ünsüzünün söz konusu anlam inceliğini üstlendiği seziliyor. *Isırgan* ile *ısırgan* (ısırgan otu) anlamca karşılaştırıldığında söz konusu işlevin g ünsüzünde olduğu düşünülebilir.

doğurgan (<doğur-gan) Çok doğuran, Çok eser veren, velüt (*Türkçe Sözlük*) anlamındadır. *Seni doğuran ana* örneğindeki *doğuran* kelimesiyle anlam açısından karşılaştırıldığında ekin işlevi daha iyi anlaşılır.

küseğan (< küs-e-ğan) Çabuk küsen (*Türkçe Sözlük*) Bir de *Küsenleri barıştıralım* örneğindeki *küsen* sıfatını *küseğan* 'le karşılaştıralım aralarında bir anlam inceliği olduğu görülüyor.

Tarama Sözlüğü'nden derlenen örneklerden **bitegen** kelimesini ele alalım *Sulu ve balçıklı yerde bitegen olur* .(A'cebü'l-Acaib Derleme Sözlüğü.) cümlede görüldüğü gibi bu örnekte de yoğun olarak yapılan iş topraktan bitme eylemi saklıdır.

Görüldüğü gibi *-ağan* (-eğan), *-anak* (-enek), *-gan* (-gen) eklerinin ortak yanı anlamca “yoğunluk, devamlılık, şiddet ve bir işi pekiştirerek, çokça yapma, abartma” kavramlarını kelimelelere katmasıdır.

Bu safhada bugün yazı dilinde kullandığımız *-gan* (-gen) ekinin Doğu Türkçesinde sıfat yapan *-gan* (-gen) ekiyle bir ilişkisi olup olmadığı akla gelebilir. Doğu Türkçesindeki *kılgan*, *kelgen*, *bolgan* gibi kelimeler Batı Türkçesinde *kılan*, *gelen*, *olan* biçimini almıştır ve bu biçimlerde “yoğunluk, devamlılık, şiddet ve bir işi pekiştirerek çokça yapma” kavramları yoktur. Dolayısıyla Doğu Türkçesinde yaşayan *kılgan*, *kelgen*, *bolgan* örneklerindeki *-gan* (-gen) eki, üzerinde durduğumuz *-gan* (-gen), *-ğan* (-ğan) ekinden kelimeye kattığı anlam incelikleri bakımından farklılık göstermektedir. Buna göre kelimeler üzerinde *-gan* (-gen), *-ğan* (-ğan) ekini değerlendirdiğimizde örnekleri üç grupta toplayabiliriz:

1. Doğu Türkçesindeki *kılgan*, *kelgen*, *bolgan*, *sıçgan* gibi Batı Türkçesinde *kılan*, *gelen*, *olan*, *sıçan* biçimine giren ek.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

2. İsim yapan özellikle bitki adlarında kullanılan -gan (-gen) Bunun için *Divanü Lugai't-Türk*'ten "kuşburnu" anlamındaki *azgan* (B. Atalay 1.c. 439.s.) *kabargan* "vücutta kabartı" (B. Atalay I. C. 516 s.) örneğini verebiliriz.

3. Anlamca "yoğunluk, devamlılık, şiddet ve bir işi pekiştirerek çokça yapma, abartma" kavramlarını taşıyan -gan (-gen).

Üzerinde asıl durmak istediğimiz -agan (-ağan) -egen(-eğen) ekine gelince bu ek yapı olarak -gan (-gen) ve -anak (-enek)'inden farklıdır.

İncelemekte olduğumuz bu ek için *Divanü Lugai't-Türk*'te ilgi çekici bir açıklama bulunmaktadır. Sözümlüğün başında bu açıklamaya aşağıda döneceğimizi belirtmiştim. Kaşgarlı bu ek için şunları yazıyor:

Türkler, "O kimse daima evine gidendir" anlamında "Ol ewge baragan ol" derler. Oğuzlarla Kıpçaklar "Baran ol" derler. Türklerin "Ol er kulını uragan ol" dedikleri yerde bunlar (Oğuzlar, Kıpçaklar) "Uran" derler. (B. Atalay I. C. 33. s.)

Anlaşılan Kaşgarlı, burada Oğuz lehçe ve ağızlarında g sesinin düşüşüne dikkat çekiyor. -agan, -egen ekinin doğrudan -an, -en ekine dönüşünü kastetmiyor. Onun buradaki -a ekini görmemesi mümkün değildir. Bunun -agan, -egen biçiminde kalıplaşmış bir ek olduğunu muhtemelen biliyor.

Konu ile ilgili olarak Kaşgarlı, I. cildin 24. (B. Atalay) sayfasında da -agan (-egen) eki ile ilgili iki örnek işliyor:

Ol er ewge baragan. Diğer örneği ise *Ol kişi bizge kelegen* 'dir. Ekin yukarıda belirttiğimiz "çokça veya yoğun olarak yapılma kavramını Kaşgarlı da vurguluyor, açıklamasında ekin "çokça yapılma, devamlılık" vasıfları taşıdığını ifade ediyor. Dikkat edilirse bu iki kelimedede de kökler tek hecelidir.

Eserinin bir yerinde *bargan* (B. Atalay II.c. 53 s.), bir yerinde *baragan* (B. Atalay II.C.24 s.) kelimelerini ele alıp bunların taşıdığı ekler bakımından farklılığını bilen Kaşgarlı, -gan, -gen eki ile ilgili de bazı açıklamalarda bulunuyor ve "çokça yapılma, devamlılık, yoğunluk" gibi kavramların bu ek üzerinde de bulunduğu işaret ediyor. Bu ekle kurulu *ısrırgan* (*ısrırgan it*), *içürgen* (*süçük içürgen*), *okutgan* (*ol kişini okutgan*) gibi 38 kelimeyi ele alıyor ve söz konusu kelimelerin başında şu açıklamayı yapıyor.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

“Bu ayrım mevsuftan sıfatların çok olarak çıktığını gösterir. Bu, Arapçada - fiilin kendisinden çok olarak çıktığını gösteren - sıfat manasına gelen mefal ayrımı gibidir.

Bu ayırmadaki kelimelerin sonunda nun bulunmak gerekir. Oğuzlarla Kıpçakların çoğu bu nun harfini kaf yaparlar. İçi sıkıntılı kişiye *buşgan* denir. Oğuzlar *g* harfini atarak *buşak* derler. Bu gerçek bir kuraldır.

Kaşgarlı'nın bu açıklaması yeterince açık değildir. Örneklere baktığımızda Oğuz grubu lehçe ve ağızlarda, Anadolu'da Azerbaycan'da Türkmen ağızlarında *-agan* (*-egen*) ve *-gan* (*-gen*) eklerinin korunduğu görülmektedir. Bu lehçelerde de *Divanü Lugai't-Türk*'teki *ısrıgan*, *unutgan* gibi örnekler değişmeden yaşamaktadır. Azerbaycan Türkçesinde *gezeyen* örneğinde olduğu gibi ekin *-eyen* biçimi de mevcuttur.

Kaşgarlı *-gan* (*-gen*) eki ile yapılmış *tokuşgan* “Her zaman çarpışan, kavgacı” *turuşgan* “Daima karşı koyan”, *kanatgan* “Bu daima burun kanatan ilaçtır” gibi 70'den fazla kelimeyi de ayrıca bir araya toplamış, bunlar için de “çokça yapılma, devamlılık, yoğunluk” gibi bir anlam taşıdıklarına işaret etmiştir. (B. Atalay I.C. 515-524. s.)

Belki de Kaşgarlı, *-gan* (*-gen*)'in sonundaki *nun* sesinin değil, sert seslerden sonra ek başmaki *g* sesinin *k* olduğunu belirtmek istiyor!

Konu ile ilgili olarak Ebu Hayyan'ın *Kitab al-İdrâk li-Lisân al Etrâk* (A. Caferoğlu, İstanbul 1931) adlı kitabında da bir bilgiye rastlıyoruz. *-agan*, *-egen* eki mübalaga yapan ek olarak nitelendirilmiştir. A. Caferoğlu'nun yayınında şu açıklamayı görüyoruz:

Fiilin ahırına ince olduğu zaman *kân*, kalın olduğu takdirde *ğan* ilave edilmektedir. (138.s.)

Bu bilgiyi başka bir biçimde de değerlendirebiliriz. Kanaatime göre eserde verilen *kân* biçimi *gen*, *ğan* biçimi ise *gan* olmalı.

“Bunların mukabili fethalı kılınur *keleken* çok gelici, *barağan* çok gidici...” Burada da *keleken* muhtemelen *kelegen*, diğer *barağan* da *baragan* 'dır.

Çalışmasını söz konusu eser üzerinde yapan A. Melek Özyetgin'in *Ebu Hayyan Kitabü'l-idrak li Lisani l- Etrak* (Köksav Ankara 2001) adlı çalışmasından edindiğimiz bilgiye göre bu ek üzerinde E. R. Tenişev de durmuş. M. Özyetgin, Tenişev'e dayanarak

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

ekin Kumuk Türkçesinde de kullanıldığını ünsüzle biten köklere -agan (-egen), ünlü ile bitenlere ise -ygan (-gen) şeklinde geldiğini yazıyor. (195. s.)

Bu değerlendirmelerden sonra eklerin özelliklerini şöylece değerlendirebiliriz:

1. Söz konusu ettiğimiz üç ek de fiillere gelmekte ve fillerden sıfat yapmaktadır.

2. -agan (-ağan), -egen (-eğen) bazen fiilden isim de yapar. Bunu sıfatın isim görevinde kullanılması biçiminde değerlendirebiliriz. Örnek olarak atın seri yürüyüşünü anlatan *kaçagan* (*Derleme Sözlüğü*), gene aynı kaynaktan “tavşan” karşılığı olarak da kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunu gibi *kesegen* kelimesinin anlamlarından biri de “Fare”dir. (*Derleme Sözlüğü*) Esasen her sıfatın yeri geldiğinde bir isim gibi kullanılması Türkçede görülen bir dil olayıdır.

3. Derlenen ellinin üzerinde -agan (-ağan), -egen (-eğen) ekli kelimelerin tanımlarında ortaklık arandığında bunların daha çok “tezlilik, aşırılık, olağanüstülük, acelelik bir an önce bir işi yapıp bitirme, sonuçlandırma, yoğunluk, abartma” anlamları bulunmaktadır. Dil bilgisinde fiilden yapılmış sıfatlardan *pişen* ile *pişegen*, *atan* ile *atağan* anlam bakımından karşılaştırıldığında -agan (-ağan), -egen (-eğen) ekinin yukarıda sıralanan “tezlilik, aşırılık, olağanüstülük, acelelik, yoğunluk, bir an önce bir işi yapıp bitirme, sonuçlandırma” abartma anlamlarını kelimeye katıldığını görülmektedir.

4. -gan (-ğan), -gen (-ğen) çok heceli fiillere, özellikle çatı ekleri üzerine gelirken -agan (-ağan), -egen (-eğen) tek heceli fiil köklerine gelmekte ve bu açıdan birbirlerinden ayrılmaktadır. Birden çok heceli fiillere gelen -gan (-ğan), -gen (-ğen) eki diğerleri gibi kelimeye “tezlilik, aşırılık, olağanüstülük, acelelik, yoğunluk, bir an önce bir işi yapıp bitirme, sonuçlandırma” anlamları katmaktadır. *Acırgan* “Sancısı çok ve acı verici yara” (*Ettühfetü’s-Seniye* XVI. yy. *Tarama Sözlüğü*)

Ekin Türkiye Türkçesinde sert seslerden sonra -kan (-ken) biçimi de bulunmaktadır. Atılğan, kasılğan, sokulğan örneklerinde olduğu gibi çatı eklerinden -ıl üzerine geldiğinde -gan (-gen); ettirgen, işteş çatı ekleri üzerinde geldiğinde -kan (-ken) biçimindedir. *Akaşkan*, *unutkan*, *yapışkan* vb.

İsim ve sıfat olarak bu eklerle yapılmış kelimelere yeri geldiğinde -lık eki eklenerek soyut adlar da yapılabilir. *Yükseltgen* (oksidan), *bükülgen* (fleksibl) örnekleri *yükseltgenlik*, *bükülgenlik*,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

durağanlık biçiminde soyut ad olarak da kullanılmış ve yabancı kelimelere karşılık olmuştur.

-agan (-ağan), -egen (-eğen) ekiyle kurulu yapılardan *olağanlaşmak, durağanlaşmak* örneklerinde olduğu gibi fiiller de türetilebilmiştir.

Ekin tarihî metinlerdeki örnekleri az değildir. Tek heceli fiillere *-agan (-ağan,-egen,-eğen)*, birden çok hecelilere *-gan (-ğan), -gen (-ğen)* gelerek sanki görev taksimi yapmışlardır.

Fiillere getirilen bu eklerin genel özelliklerini belirttikten sonra şimdi öncelikle konu olarak seçtiğimiz *-agan (-ağan), -egen (-eğen)* ekiyle kurulu örnekleri sıralayalım. Kelimelerin anlamlarını da dikkate alarak örnekleri tasnif edelim. Ekin kelimelere kattığı anlamları daha geniş söz varlığı üzerinde gösterme çalışalım.

Derlediğimiz örnekler Eski Anadolu Türkçesinin tarihî metinlerden, halk ağızlarından ve Türkiye Türkçesinin yazılı kaynaklarından çıkartılmıştır.

Örneklerin bazıları tarihî metinlerde bazıları da halk ağızında yaşamaktadır. Örnek olarak *emegen* ya da *emeğen* sıfatı *Türkçe Sözlük*'te yoktur. *emegen* halk ağızında (*Derleme Sözlüğü*) ve tarihî metinlerde geçer. (*Tarama Sözlüğü*)

Divanü Lugati't-Türk'te geçen "Boynuzu ile vurmak" anlamındaki *süsmek* fiilinden *süsegen* "Boynuzlarıyla vurma huyu olan (hayvan)" anlamındaki kelime günümüze ulaşmamıştır. Arslan Tekin'in yayımladığı *Şirvanlı Mahmud Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi* adlı çalışmasında geçen ve "sık sık gelen, kalan" anlamındaki *ikamet idegen* günümüze ulaşmamıştır.

-agan (-ağan), -egen (-eğen) eki ile ilgili olarak derlediğimiz örnekler aşağıda alfabetik olarak sıralanmıştır:

-agan (-ağan), -egen (-eğen)

ağlağan Sık ağlayan (*Deleme Sözlüğü*)

akagan Çok akan (gözünün yaşı) (*Tarama Sözlüğü*)

aragan Aramaya koyulan (*Tarama Sözlüğü*)

artağan Çoğalan, bereketli (*Türkçe Sözlük*)

atağan Çok övünen, atıp tutan (*Derleme Sözlüğü*)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

bakagan Bakan, bakıcı (*Tarama Sözlüğü*)

batağan 1.Elina geçen parayı boşa harcayan. 2.Bataklık (*Deleme Sözlüğü*)

biçirgen Ayak parmakları arasında çıkan mantar (Necati Demir *Ordu ve Yöresi Ağzları* TDK 2001)

bilegen, bileğen Çok bilen, bilici (*Derleme Sözlüğü*)

bişegen, bişeğen Çabuk pişen (*Derleme Sözlüğü*)

bitegen İyice yetişen, çok biten (*Tarama Sözlüğü*)

boragan Fırtına, bora (*Derleme Sözlüğü*)

buragan Güçlü esen rüzgâr (*Türkçe Sözlük*)

çalağan Azgın, yırtıcı (hayvan, kuş) (*Derleme Sözlüğü*)

çokrağan . Gür kaynak (*Türkçe Sözlük*)

dalağan 1. İnsana saldıran, ısırın, köpek 2. Isırgan otu (*Derleme Sözlüğü*)

delegen, deleğen Ağaçkakan (*Derleme Sözlüğü*)

depegen Çokça tepen, tekme atan (*Dede Korkut* 265-8)

döneğen Sözünde durmayan (*Derleme Sözlüğü*)

duragan Sabit, akışmaz (*Türkçe Sözlük*)

emegen 1. Suyu çabuk emen (*Derleme Sözlüğü*) 2.İyi emen, Çok emen (*Tarama Sözlüğü*)

esegen Çok esen (*Tarama Sözlüğü*)

evegen Aceleci (*Derleme Sözlüğü*) bk. **ivegen**

geleğen 1.coğ. Ana ırmağa kavuşan (*Türkçe Sözlük*) 2.Bir yere sık sık gelip giden,

geleğen olmak (*Derleme Sözlüğü*)

gezegen is. Astr. Güneş çevresinde dolaşan cisimlerin ortak adı, seyyare, peyk (*TürkçeSözlük*)

gezeğen.Çok gezen (*Türkçe Sözlük*), (*Derleme Sözlüğü*)

gezeyen Çok gezen (Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* 1994)

giregen Çok giren, girme özelliği olan (*Tarama Sözlüğü*)

göreğen, göreğen Çok iyi gören (*Tarama Sözlüğü*)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

göreğen Çok iyi gören (*Derleme Sözlüğü*)

güleğen 1.Güler yüzlü (*Türkçe Sözlük*), 2. Sürekli gülen (*Tarama Sözlüğü*) 3.Sevimli, güler yüzlü, Çok gülen (*Derleme Sözlüğü*)

güleğen Sevimli, güler yüzlü, Çok gülen (Kerkük)

gürlegen Çok bağıırıp çağırın (*Tarama Sözlüğü*) Çağlayan (*Derleme Sözlüğü*)

idegen, ikamet idegen biçiminde geçiyor. Sık gelip bir yerde kalan (Salih bin Mişveh Kufe'ye çok gelüp anda ikamat idegen idi, Arslan Tekin, *Şirvanlı Mahmud Terih-i İbn-i Kesir tercümesi* 70 a-10)

ivegen Aceleci (*Tarama Sözlüğü*)

iveğen sf. Acelece, akut (*Türkçe Sözlük*)

kaçagan Kaçmak, uzaklaşmak isteyen, kaçınan, kaçkın. (*Tarama Sözlüğü*)

kaçagan 1.Atın seri ve güzel yürüyüşü 2. Tavşan (*Deleme Sözlüğü*)

kayagan Yumuşak taş (*Tarama Sözlüğü*) Düz taş (*Derleme Sözlüğü*)

kesegen 1. Fare 2. Danaburnu 3. Erkek domuz (*Deleme Sözlüğü*) Fare (*Tarama Sözlüğü*)

kızağan Kızana gelmiş hayvan (*Deleme Sözlüğü*)

köyegen Eşek sineği, bügelek (*Tarama Sözlüğü*)

küseğen 1.Çabuk, sık sık küsen (*Deleme Sözlüğü*) 2. Küstüm otu (*Türkçe Sözlük*) DS

olağan Tabii (*Türkçe Sözlük*)

pişeğen Kolay pişen (*Türkçe Sözlük*)

salagan Saldırgan, mütecaviz (*Tarama Sözlüğü*)

sızağan Su sızdıran (*Deleme Sözlüğü*)

sezegen Tez duyan, tez hissedenden (*Deleme Sözlüğü*)

söyleyeğen Israrla ve etkili söyleyen (*Tarama Sözlüğü*)

süreğen is. Müzmin, kronik (*Türkçe Sözlük*) DS

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

süsegen Boynuzu ile vuran (*Deleme Sözlüğü*) *Divanü Lugatî't-Türk*, B. Atalay III 364.s.)

süzegen Sık işeyen (*Deleme Sözlüğü*)

tepeyen, tepegen Çifte atadan (Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* 1994)

tutagan İyice, sıkıca tutan, çok tutan (*Tarama Sözlüğü*)

uçagan Süratli uçan (kuş) (Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* 1994)

ugan Kadir (*Divanü Lugatî't-Türk* I, 77-78) **ugan** Allah, kadir (Aysu Ata, *Kıyasu'l-Enbiya* 29r 8, 31 v 2)

vurağan Boynuz ve tekme ile vurma alışkanlığı olan (hayvan) (Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* 1994)

yagagan Çok yağıcı (*Tarama Sözlüğü*)

yatağan İki yanı kesici savaş bıçağı (*Türkçe Sözlük*)

yatağan Yatmayı çok seven (Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* 1994)

yelegen çok yelen, hızlı koşan, hızlı giden (*Tarama Sözlüğü*)

yöreğen İyi yürüyen eğitilmiş (hayvan) (*Deleme Sözlüğü*)

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi -agan (-ağan), -egen (-eğen) eki Oğuz grubu lehçe ve ağızlarına has bir ektir. Türkiye Türkçesinde canlılığını yeni örneklerle sürdürmektedir. Ek, Kıpçak grubu lehçe ve ağızlarında da bulunmaktadır. Bu bakımdan ekin geniş bir alanda kullanıldığını görüyoruz.

Bu konunun incelenmesinde güdülen amaçlarımızdan biri Türkiye Türkçesinin ek varlığının ayrıntılı bir biçimde ele alınmasının gerekli olduğunu vurgulamaktır.

Bir başka amaç, yabancı kelimelere karşılık arayanlara önceden değerlendirilmiş, özellikleri belirlenmiş bir kaynak oluşturmaktır. Yoğun olarak yapılan bir eylemin sıfatlaştırılması söz konusu olduğunda yabancı kelimeler bu ekten yararlanıp karşılanabilir. Araştırmacı, kendi söz varlığı üzerinden karşılık aramaya girmektense bu tür değerlendirilmesi yapılmış, ekleri dikkate almalıdır.

Karşılık bulmada gerekli hazırlığımız olmadığından anlam sınırları belirlenmediğinden eklerden yeterince yararlanılamamaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Bir coğrafya terimi olan *geleğen*, astronomi terimi olan *gezegen*, tıp terimi olan *ivegen* (*akut* karşılığı), *süreğen* (*kronik* karşılığı) tesadüfen yapılmış türetmelerdir. Her ek, örnekleri derlenmiş, özellikleri belirlenmiş, kelimeye katacağı anlam incelikleri gösterilmiş, tarihî boyutu tespit edilmiş olsa bu tür eklerden yeni kelimeler yapmak kolaylaşır; tutunabilir, benimsenebilir, Türkçenin yapı ve anlam özelliklerine uygun yeni karşılıklar türetilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*